

УДК: 902.03(477.46)

Тетяна Шульженко
Молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНЩИНА: ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У статті простежено хід основних археологічних досліджень пам'яток Чигиринщини упродовж другої половини ХХ ст. Узагальнено матеріали археологічних експедицій, які працювали на території краю, охарактеризовано внесок окремих археологів у вивчення Чигиринської минувшини, зокрема іноземних дослідників та спеціалістів різного профілю.

Ключові слова: археологічні відкриття, археологічні дослідження, пам'ятки, дослідники, Чигиринщина.

Масштабним археологічним дослідженням пам'яток України у другій половині ХХ ст. сприяли необхідні матеріальні умови, створені в районах великих будівництв, таких як Дніпровський каскад ГЕС та ін. Не зважаючи на те, що в регіонах, де не велося масштабних будівельних робіт, дослідницькі роботи практично завмерли, кількість виявлених і вивчених пам'яток за цей період обчислюється сотнями. Невиключенням є і Чигиринщина, активізація археологічних досліджень якої пов'язана з будівництвом Кременчуцької ГЕС та формуванням чаші однойменного водосховища. З 1950 р. на території краю працювала значна кількість археологічних експедицій, результати їхньої роботи не лише значно розширили уявлення про минуле регіону, а й допомогли визначити роль і місце Середнього Подніпров'я в контексті загальної історії України.

Історія археологічних досліджень Чигиринщини другої половини ХХ ст. частково висвітлена у краєзнавчому науково-популярному виданні «Археологія Чигиринщини» Т. М. Нераденко (2012 р.), що містить відомості з досліджень від початку ХІХ до початку ХХІ ст. У статті Г. П. Мартинової «Археологічні дослідження в м. Чигирин» (2010 р.) подаються короткі відомості про дослідження та дослідників, що працювали на території м. Чигирин з початку ХХ ст. до 2009 р., включаючи і період другої половини ХХ ст. В роботі О. В. Брель «Внесок Олексія Івановича Тереножкіна у виявлення та вивчення археологічних пам'яток Чигиринщини» (2010 р.) детально розглянуто наукову діяльність археолога на території регіону, яку він розпочав у 1950-х рр. Історіографія археологічного вивчення найвідомішої пам'ятки скіфського часу – Мотронинського городища, вміщена у монографії С. С. Бессонової та С. А. Скорого «Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг)» (2001 р.). Стаття О. В. Брель «Археологічні дослідження пам'яток ХVІІ–ХVІІІ ст. в с. Суботів Чигиринського району» (2010 р.) розповідає про пам'ятки ранньомодерного часу на території Суботова, дослідження яких теж розпочалося в 50-х р. ХХ ст. Історія багаторічних досліджень пам'ятки доби неоліту-єнеоліту – поселення «Молухів Богур» надрукована у монографії Т. М. Нераденко «Молухів Бугор» (2017 р.), перу цієї дослідниці належить і ґрунтова праця «Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична» (2023 р.), в якій подані матеріали про польові археологічні роботи на Черкащині, зокрема й Чигиринщині, в тому числі в другій половині ХХ ст.

Досліджуване питання є спробою звести в єдине ціле відомості про один із найяскравіших періодів в історії археологічних досліджень на Чигиринщині, який розпочався у другій половині ХХ ст. і пов'язаний з масштабними дослідницькими роботами в Україні, що розпочалися в районах великих будівництв таких як Дніпровський каскад ГЕС. Характерним для цього часу є комплексний підхід до вивчення археологічної спадщини, коли до наукової інтерпретації об'єктів залучалися антропологи, палеонтологи, геологи, архітектори.

Дослідження старожитностей у басейні р. Тясмин нерозривно пов'язане з діяльністю видатного археолога, доктора історичних наук, професора, фундатора школи скіфології в Україні – Олексія Івановича Тереножкіна (1907–1981). В 1950 р. вчений провів попередні розвідки в Ново-Георгіївському і Чигиринському районах. Дослідив територію від с. Бужин на

р. Дніпрі до м. Ново-Георгіївська і далі по р. Тясмин до с. Чубівки. В ході розвідки відкрив енеолітичну стоянку на «Довгому острові» між селами Новоселиця і Медведівка та енеолітичне поселення в урочищі «Панський острів», неподалік с. Новоселиці (Тереножкін 1952, с. 80-81). На лісовій правобережній смузі р. Тясмин вчений виявив шість городищ чорноліського часу: два біля с. Тясминки колишнього Ново-Гергіївського р-ну, два біля с. Калантаєво та по одному в с. Суботові і с. Полуднівці, ще одне мініатюрне городище в межах Онуфріївського монастиря. Найцікавіші результати археолог отримав під час огляду «найбільшого городища чорноліського часу з усіх, що зустрілись на Тясміні...» – Суботівського городища чорноліської культури (Тереножкін 1952, с. 88).

Окрім обстеження території, Тереножкін провів невеликі розкопки Мотронинського городища скіфського часу. На пам'ятці працював окремий загін експедиції у складі М. І. Вязмітіної (1896-1994) – археологині, мистецтвознавиці, сходознавиці, кандидатки філологічних та історичних наук, яка досліджувала сарматські та пізньоскіфські старожитності України, та Є. Ф. Покровської (1904-1995) – кандидатки історичних наук, старшої наукової співробітниці відділу скіфо-сарматської археології ІА АН УРСР, дипломованої художниці, фахівчині зі старожитностей передскіфського та скіфського періоду Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. На городищі дослідниці зібрали велику кількість фрагментів місцевого ліпного посуду та привозних античних амфор. Вони досліджували й околиці с. Жаботин та прилеглі до нього території, які охарактеризували як такі «де зосереджено низку найцікавіших пам'яток, що мають першочергове значення для вивчення питання про формування культур раннього залізного віку в лісостепових областях Середньої Наддніпрянщини» (Вязмітіна, Покровська 1956, с. 47).

У 1951 р. розпочалися археологічні розкопки на Суботівському городищі чорноліської культури. За віднайденими матеріалами Олексій Іванович дійшов висновку, що воно має «вельми серйозне значення для вивчення передскіфського періоду в Середньому Подніпров'ї» (Граков, Тереножкін 1958, с. 164). На городищі виявили і пам'ятки пізнішого періоду – могильник зарубинецького часу. У 1953 р. досліджувати його приїхав археолог, кандидат історичних наук, спеціаліст з археології давніх слов'ян та давньоруського періоду І. М. Самойловський (1881-1973). Ілля Михайлович відкрив 4 поховання із трупоспаленням. Серед уламків людських кісток археологу траплялися фрагменти чорнолощеної кераміки та один уламок червонолакової миски. Також на могильнику знайдено бронзове кільце і нагрудну амулет-підвіску у вигляді єгипетського скарабея. В пам'ятках культури «полів поховань» (зарубинецькій культурі) амулет було віднайдено вперше (Самойловський 1960, с. 37).

У жовтні 1953 р. І. М. Самойловського залучили до архітектурно-археологічних досліджень Замкової гори в м. Чигирині, що проводилися Інститутом історії і території архітектури Академії архітектури УРСР під керівництвом Г. Н. Логвина (1910-2001) – українського мистецтвознавця і заслуженого архітектора України. Досліджувалися територія Замкової гори в м. Чигирині та місце садиби Богдана Хмельницького в с. Суботові. На схилі гори експедиція виявила фундаменти однієї з веж та залишки потужної оборонної стіни XVI-XVII ст. (Логвин 1953, с. 11, рис. с.12). Під час досліджень на місці садиби Богдана Хмельницького розкопали кам'яні мури, за характером кладки ідентичні мурам Іллінської церкви (Логвин 1953, с. 54-55). (Рис.1).

В 1955 р. до розкопок Суботівського городища чорноліської культури приєднався Б. М. Граков (1899-1970) – доктор історичних наук, професор, відомий вчений і близький друг О. І. Тереножкіна. У наукових колах Борис Миколайович знаний як фахівець зі скіфо-сарматської та античної археології. Досліджувалася північно-західна частина пам'ятки; розкопки велися на площі близько 2000 м². Результати досліджень дали багатий археологічний матеріал. Зокрема, в одній із землянок науковцям пощастило натрапити на скарб бронзових речей, серед яких виявлені бронзові браслети, сокира кельт та тесло (Граков, Тереножкін 1958, с. 175).

У 1955 р. на Чигиринщині працювала Середньодніпровська Правобережна експедиція під керівництвом Є. Ф. Покровської. Досліджувалися пам'ятки епохи бронзи в басейні р. Тясмин, зокрема, в межах м. Чигирин, в околицях с. Суботова та с. Новоселиці (Нераденко 2012, с. 17).

У 1956 р. у зоні будівництва Кременчуцької ГЕС розпочала роботу Кременчуцька комплексна експедиція, що мала на меті дослідження ділянки правого берега р. Дніпра між містами Чигирин та Ново-Георгіївськ. Розкопки ряду пам'яток проводились 4-ма загонами, які очолили Є. Ф. Покровська, В. М. Даниленко, Є. В. Максимов та Д. Т. Березовець. Експедиція працювала з 10 липня по 1 жовтня 1956 р. (Тереножкін 1959, с. 3)

Є. Ф. Покровська очолювала Калантаївський загін Кременчуцької експедиції, який досліджував чорноліське поселення біля с. Калантаєво, ранньослов'янське поблизу с. Стецівка та білогрудівське неподалік с. Андрусівки. Під час розкопок Калантаївського городища відкрили новий цікавий матеріал, який характеризує облаштування найдавніших оборонних споруд в Середньому Подніпров'ї, що вперше виникли тут на межі бронзового і залізного віків (Покровська, Ковпаненко 1959, с. 34). На слов'янському поселенні в с. Стецівці експедиція розкопала 9 землянок, залишки 2-х наземних споруд та давню криницю. Неподалік с. Андрусівки виявлено 10 споруд білогрудівської культури зі слідами кам'яних вогнищ і численними господарськими ямами (Покровська, Ковпаненко 1959, с. 34-36).

Участь у роботі Калантаївського загону також приймали Г. Т. Ковпаненко (1923–2013) – українська історикиня, кандидатка історичних наук, дослідниця пам'яток скіфської епохи, вивчала етнокультурну історію населення передскіфського та скіфського часу Лісостепового Подніпров'я, зокрема і Потясминня та Р. Й. Ветштейн (1912–1999) – археологиня та історикиня, кандидатка історичних наук, фахівчиня періоду античності. У 1957 р. дослідниці проводили розкопки невеликого сарматського безкурганного могильника, виявленого на поселенні чорноліського часу в с. Калантаєво. Всього розкопали 42 поховання. Серед найцікавіших знахідок могильника трапилися амулети у вигляді скарабеїв. Відкриті знахідки скарабеїв на Чигиринщині дозволили говорити про одночасність Калантаївського сарматського могильника, Суботівського могильника зарубинецької культури та Корчуватівського поселення біля с. Велика Андрусівка, що вперше засвідчило факт співіснування та взаємні зв'язки сарматських племен з місцевим населенням, носіями зарубинецької культури (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129–141). (Рис. 2)

Загін первісної археології Кременчуцької комплексної експедиції очолив В. М. Даниленко (1913–1982) – археолог, доктор історичних наук, професор, відомий дослідник періодів неоліту та енеоліту в Україні, що відкрив Кам'яну Могилу для сучасної науки, дослідження якої розпочав у 1934 р. Група Валентина Миколайовича зосередила роботу на території Чигиринського району. В якості опорної бази обрали: у притясминській зоні – с. Новоселицю, в придніпровській – с. Адамівку. В с. Новоселиці досліджували залишки древнього поселення в урочищі «Панське». Аналізуючи наявний матеріал, археолог зробив висновок: «У мідному віці басейн Тясмину в культурно-господарському відношенні тяжів не до трипільської, а до степової області. Розкопки на Молюховому бугрі і в урочищі Тетянчино (поселення неподалік гирла р. Полуднівки), дозволяють ставити питання про існування в басейні Тясмину і на сусідніх територіях Подніпров'я особливого типу стародавньої культури – чигиринської» (Даниленко 1959, с. 16–19). Саме у звітній документації В. М. Даниленка вперше зустрічається назва пам'ятки «Молюхів Бугор», його детальний опис, зображення на фото та кресленнях (Нераденко 2012, с. 16).

Вагомою пам'яткою бронзового періоду, з досліджуваних на Чигиринщині, Валентин Миколайович назвав курган в урочищі «Магдівське», поблизу с. Адамівка, де відкрив 15 поховань катакомбного періоду та 2 впускних скіфського часу (Даниленко 1959, с. 21).

Пам'ятки в межах с. Адамівки, зокрема виявлені там три зольники білогрудівського типу у 1956–1957 рр., досліджувала С. С. Березанська (1924–2024) – археологиня, докторка історичних наук, професорка. Важливі відкриття дали розкопки найбільшого насипу. На думку дослідниці: «Зараз ще немає достатньо даних для того, щоб вирішувати, яким саме з цих обрядів (йдеться про культ вогню) слід пояснювати походження зольників білогрудівського типу. Проте є достатньо підстав вбачати в них залишки таких обрядів. І в цьому переконанні не останнє місце належить зольнику Адамівки» (Березанська 1970, с. 21–23). Два інші – виявилися характерними для білогрудівської культури, але простішими за своєю структурою. За віднайденими в трьох насипах знахідками С. Березанська віднесла пам'ятки до чорноліського часу VIII–VII ст. до н. е. (1970, с. 25).

Слов'янський загін Кременчуцької комплексної експедиції очолив Д. Т. Березовець (1910–1970) – археолог, кандидат історичних наук, провідний спеціаліст у галузі ранньослов'янської археології. Дослідження проводилися на двох слов'янських поселеннях: Макарів острів і Луг, що були виявлені за 7–8 км від впадіння р. Тясмину в р. Дніпро, неподалік с. Пеньківка. В процесі розкопок відкрили ще одне поселення безпосередньо в населеному пункті, в урочищі «Молочарня» (Березовець 1959, с. 37). (Рис. 3)

У 1956 р. на Чигиринщині також працювала археологічна експедиція під керівництвом М. Ю. Брайчевського (1942–2001) – історика та археолога, голови Київського осередку Україн-

ського історичного товариства ім. М. Грушевського, заслуженого діяча науки і техніки, почесного професора Національного університету «Києво-Могилянська академія». Досліджувалося поселення неподалік с. Шабельники, що нині затоплене водами Кременчуцького водосховища. Підйомний матеріал складався переважно з фрагментів кераміки, яка за формою вінець нагадувала давньоруську. Уламки посуду дослідник датував XIII–XIV ст. та припустив, що в давнину тут могло існувати поселення післямонгольського періоду (Капустін 2011, с. 120).

Загін Кременчуцької комплексної експедиції по дослідженню нижньої течії р. Тясмин очолив Є. В. Максимов (1921–2008) – археолог, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, фахівець з етногенезу і ранньої історії слов'ян. Роботи велися в околицях сіл: Велика Андрусівка, Мала Андрусівка та Тясминка нині Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Під час досліджень відкрито ряд пам'яток від неоліту до періоду ранніх слов'ян (Максимов, Петровська 1959, с. 22).

До досліджень Є. В. Максимова приєдналася Є. О. Петровська (1924–1979) – археологиня та історикиня, фахівчиня з археології раннього залізного віку. За 1,5 км. від с. Великої Андрусівки, з північно-західного боку в урочищі «Каменовате», археологи віднайшли фрагменти посуду пізньотрипільського періоду, а біля с. Тясминки дослідили чорноліське городище (Максимов, Петровська 1959, с. 22–29).

У 1957–1958 рр. та в 1963 рр. на Чигиринщині працював Стецівський загін Кременчуцької комплексної експедиції, який очолював В. П. Петров (1894–1969) – археолог, етнограф, історик філософії, письменник, мовознавець, доктор історичних та філологічних наук. Обстеження місцевості в с. Стецівка дозволило відкрити на цій території два поселення – черняхівське та післячерняхівського періоду. Одне із них – поселення третьої чверті I тис. н. е. – розташовувалося на півночі села, на останці у заплаві р. Тясмину; друге, черняхівське, – в протилежному боці, на південь від села, неподалік від сільської птахоферми. Відстань між поселеннями складала близько 3 км. Виявлення цих двох пам'яток в одній місцевості і та обставина, що вони перебували в безпосередній близькості одне від одного, дозволила уточнити постановку питання про співвідношення пам'яток черняхівського і післячерняхівського часу і певною мірою висвітлити «досі ще вкрай незрозуміле загальне питання про життя та розвиток племен, що проживали в області Середнього Подніпров'я на межі першої та другої половин I тис. н. е.» (Петров 1963, с. 210)

У 1958 р. під керівництвом В. П. Петрова ранньослов'янське поселення третьої чверті I тис. н. е. в с. Стецівка досліджувала Н. М. Кравченко (1935–2001) – археологиня, музейниця, краєзнавиця, кандидатка історичних наук, заслужена працівниця освіти України. В ході досліджень відкрили ряд жител-напівземлянок з печами кам'янками, що значно розширили уявлення про характер будівництва житлових споруд та особливості конструкції кам'яних печей на території Середнього Подніпров'я у ранньослов'янський період (Петров 1963, с. 210, с. 220).

В 1958 р. на Чигиринщині працював Черкаський загін Кременчуцької експедиції під керівництвом Е. О. Симоновича (1919–1983) – археолога, історика, доктора історичних наук, провідного фахівця з черняхівської археологічної культури III–V ст. н. е. Під час розвідок прибережної смуги р. Дніпра археологи обстежили пам'ятки в селах Леськи, Топилівка, Мудрівка, Шабельники, Адамівка. У результаті проведених робіт було виявлено багато нових археологічних пам'яток: поселення черняхівської культури та залишки ще одного пункту з ліпним посудом у с. Мудрівка; давньоруський археологічний комплекс біля с. Боровиця; ранньослов'янський об'єкт і могильник бронзової доби поблизу с. Шабельники; а також пам'ятку скіфського часу біля с. Адамівка (Нераденко 2012, с. 18).

У 1970-х рр. з дослідженнями на Чигиринщину повернувся О. І. Тереножкін; до його експедиції приєдналися В. А. Іллінська (1920–1979) – видатна дослідниця скіфської археології, доктор історичних наук, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки та німецька дослідниця Р. Ролле (1941 р. н.) – археологиня, почесна професорка археології, докторка, членкиня-кореспондент Німецького археологічного інституту, іноземна членкиня Інституту археології НАН України, фахівчиня з доісторичної та ранньої історії людства. Досліджувалися кургани поблизу м. Чигирин, с. Суботова й с. Іванівки та Суботівське городище чорноліської культури (Нераденко 2012, с. 20). Пані Ролле, перебуваючи на території краю, особливу увагу звернула на пам'ятки скіфського часу, згодом використавши дослідження про них у своїй монографії «The world of the Scythians» (Rolle 1989, р. 88). (Рис. 4)

У 1970 р. на Чигиринщині розпочала роботу Слов'янська археологічна експедиція під керівництвом Р. О. Юри (1927–1977) – археолога, музеєзнавця, кандидата історичних наук, фахівця давньоруської та середньовічної археології. Досліджувалися пам'ятки козацького часу в м. Чигирині та с. Суботіві (Горішній 1995, с. 144).

У 1971 р. Слов'янську археологічну експедицію очолив П. А. Горішній (1928–2015) – археолог, кандидат історичних наук, фахівець з давньоруської археології та історії і археології українського козацтва. Суботівський загін експедиції працював під керівництвом М. П. Кучери (1922–1999) – українського археолога чеського походження, учасника Другої Світової війни, доктора історичних наук, лауреата Державної премії України, провідного наукового співробітника ІА НАН України, фахівця в галузі дослідження давньоруських городищ, оборонних споруд, фортифікації та військової справи Південної Русі (Горішній, 1995). Розкопки мали архітектурно-археологічний характер та передбачали дослідження укріплень та монументальних споруд XVII ст., і проводились у співпраці з Інститутом історії архітектури та теорії будівництва України. Протягом трьох польових сезонів в розкопках приймав участь та надавав консультації представник цього Інституту – архітектор, реставратор, історик архітектури, мистецтвознавець, член Національної спілки архітекторів України, дійсний член Української академії архітектури, заслужений архітектор України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури – С. К. Кілессо (1931–2012) (Кучера 2010, с. 543). Одержані під час археологічних досліджень матеріали, зокрема жолобкову цеглу, полив'яну черепицю, різнокольорове скло та окремі архітектурні деталі з с. Суботова, у подальшому використали при реставрації Іллінської церкви Б. Хмельницького, що дозволило відтворити її первісний вигляд (Горішній 1995, с. 145).

Удругій половині 1980-х рр. на Черкащині проводилася широкомасштабна робота зі збору матеріалів для «Зводу пам'яток історії та культури України». Підготовку статей про пам'ятки археології Чигиринщини виконувала Т. М. Нераденко (1957 р. н.) – педагогиня, археологиня, краєзнавиця, кандидатка історичних наук. Восени 1987 р. Тетяна Миколаївна обстежила всі відомі на той час за друкованою і архівною літературою археологічні пам'ятки в регіоні. Загалом на території Чигиринщини дослідниця оглянула близько 200 курганів і 25 різночасових поселень і городищ. Результати польових робіт викладені у звіті за 1988 р., який налічує близько 50 статей з детальними описами пам'яток краю (Нераденко, 1988).

У 1982–1986 рр. на Черкащині працювала Лісостепова Правобережна експедиція під керівництвом Г. Т. Ковпаненко. Участь у експедиції також приймала С. С. Бессонова (1942–2025) – археологиня, скіфологиня, кандидатка історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки та С. А. Скорий (1949 р. н.) – археолог, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології ранньої залізної доби ІА НАН України. Серед досліджуваних пам'яток значна увага приділялася і пам'яткам Чигиринщини, зокрема Мотронинському городищу скіфського часу. Результати роботи експедиції вийшли друком в 1989 р. у монографії «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорий 1989, с. 14).

У 1988–1996 рр. С. С. Бессонова спільно із С. А. Скорим керували археологічною експедицією «Холодний Яр», яка досліджувала Мотронинське городище скіфського часу. За 8 польових сезонів було досліджено 3500 кв. м площі поселення, здебільшого у межах внутрішнього укріплення городища (Бессонова, Скорий, 2001 р.) (Рис. 5)

У 1989–1992 рр. археологи повернулися до досліджень пам'яток козацького часу в м. Чигирині та с. Суботіві. З цією метою створено Чигиринську археологічну експедицію під керівництвом П. А. Горішнього. Головним об'єктом досліджень в м. Чигирині стало місце розташування козацької фортеці на Замковій горі – бастіон Петра Дорошенка (Горішній, 1991, с. 17).

Суботівський загін Чигиринської археологічної експедиції очолював В. І. Клочко (1948 р. н.) – археолог, доктор історичних наук. Об'єктом досліджень стала раніше виявлена в'їзна вежа XVII ст. У складі Суботівського загону Чигиринської археологічної експедиції працював і Павленко Ю. В. (1957–2012) – філософ, історик, культуролог, поет, доктор філософських наук, професор, лауреат премії ім. М. І. Тугана-Барановського НАН України, кандидат історичних та доктор філософських наук, професор (Нераденко 2012, с. 25; Горішній 1990, арк. 1–17).

У 1993 р. на Чигиринщині працювала археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом О. М. Приходнюка (1941–2004) – археолога, доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, лауреата Державної

премії України в галузі науки і техніки, фахівця зі старожитностей слов'янського часу. Досліджувалося поселення, виявлене у 1992 р. співробітниками Заповідника «Чигирин» і Черкаського обласного краєзнавчого музею. Тоді зібрали численні фрагменти ліпного посуду від неоліту до часів середньовіччя, кістки тварин та верхню частину бронзової фібули, біля якої виявилось скупчення інгумованих кісток людини. Для визначення типу пам'ятки та її культурно-хронологічної належності на Чигиринщину було направлено експедицію Олега Михайловича. Пам'ятка розташована на піщаному останці в заплаві р. Тясмин, між селами Суботів і Новоселиця, в урочищі «Загорожа» (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 170-182).

У 1994-1995 рр. відновилися археологічні дослідження Суботівського городища чорнольської культури силами українсько-німецької експедиції ІА НАН України. З українського боку експедицію очолював В. І. Клочко, з німецького – І. Мотзенбеккер. Головною метою досліджень стало завершення розкопок на об'єктах, відкритих О. І. Тереножкіним у 1950-х рр., та встановлення датування поселення (Klochko, Kovaliukh, Skripkin, Motzenbecker 1998, р. 667-673).

Суботівська українсько-німецька археологічна експедиція стала знаковою для одного з її учасників – Я. П. Гершковича (1953–2022) – археолога, історика, доктор історичних наук. З часом Яків Петрович очолив цей проект і видав монографію «Суботівське городище» (Гершкович, 2016).

У підсумку варто зазначити, що друга половина ХХ ст. є ключовою для вивчення археологічної спадщини Чигиринського краю. За цей період на території регіону організовано більше 10-ти археологічних експедицій, в яких працювала ціла плеяда відомих вчених, фахівців з різних історичних періодів та різної спеціалізації. Науковцям вдалося дослідити значну частину території краю та відкрити ряд пам'яток від неоліту до ранньомодерного часу. Завдяки цим дослідженням складено археологічну карту регіону, розкрито роль і місце Потясминня в контексті етнічного розвитку земель України. Значна частина відкритих пам'яток дала нові археологічні матеріали, що дозволили детальніше розкрити життя і розвиток населення Середнього Подніпров'я у ранньослов'янський час, дослідження козацьких пам'яток визначили роль Чигиринщини у формуванні української національної ідентичності та становленні української державності.

ЛІТЕРАТУРА

- Klochko Victor I., Kovaliukh Nikolai N., Skripkin Vadim V. And Ingo Motzenbecker. 1998. The chronology of the Subotiv settlement. *Radiocarbon*. Vol 40 No 2. P. 667-673. [10.2458/azu_js_rc.40.3741](https://doi.org/10.2458/azu_js_rc.40.3741)
- Renate Rolle. 1989. *The Wold of Scythians*. Translated by F. G. Walls. University of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXIV, с. 20-31.
- Березовец, Д. Т. 1959. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 37-45.
- Бессонова С. С., Скорый С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.)*. Киев: НАН Украины, Институт археологии. Краков: Ягеллонский университет, Институт археологии.
- Вязмітина, М. І., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VI-VII ст. до н. е. в околицях с. Жаботина. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 38-47.
- Гершкович Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Горішній П. А. 1990. *Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1990 р.* Наукові фонди НІКЗ «Чигирин». 17 арк.
- Горішній, П. А. 1991. Археологічні дослідження в Чигирині та Суботові. *Археологічні дослідження в Україні у 1990 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 17-18
- Горішній, П. А. 1995а. Археологічні дослідження в Суботові. В: Смолій В. А. (ред.). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*. Київ: Інститут історії України. с. 257-285.
- Горішній, П. А. 1995b. Археологічні дослідження в Суботові. *Археологія*, 4, с. 143-147.

- Граков, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1958. Субботовское городище. *Советская археология*, 2, с. 164-178.
- Даниленко, В. Н. 1959. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 13-21.
- Капустін, К. М. 2011. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII-XV ст. *Археологія*, 4, с. 119-127.
- Ковпаненко Т. Г., Бессонова С. С., Скорый С. А. 1989. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наукова думка.
- Кучера, М. П. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботіві на Черкащині. В: Івакін Г. Ю. (ред.). *Археологія і давня історія України*, 1, с. 541-554.
- Логвин Г. Н. 1953. Чигирин – Суботів (архітектурно-історичний нарис). Київ: Академія архітектури УРСР.
- Максимов, Е. В. Петровская, Е. А. 1959. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 22-29
- Нераденко Т. Н. 1988. *Отчет по итогам обследования памятников археологии Чигиринского района Черкасской области*. Черкассы: Черкасский областной краеведческий музей.
- Нераденко Т. М. 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Петров, В. П. 1963. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье). *Славяне на кануне образования Киевской Руси. Материалы и исследования по археологии СССР*, №108, с. 209-233.
- Покровская, Е. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1959. Раскопки около сел. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 30-36.
- Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*, XII, с. 129-142.
- Приходнюк, О. М., Петраускас, О. В. 1999. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1990-1993 рр. *Полтавський археологічний збірник (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*. В: Супруненко О. Б. (ред). Полтава: Археологія, с. 170-182.
- Самойловский, И. М. 1960. Суботовский могильник. *Краткие сообщения Института Археологии*, 9, с. 93-95.
- Тереножкин, А. И. 1951. Скифская Днепровская Правобережная экспедиция. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XXXVII, с. 117-124.
- Тереножкин, А. И. 1952. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XLIII, с. 80-98.
- Тереножкин, А. И. 1959. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 3-12.

Tatiana Shulzhenko

CHYHYRYNREGION: OVERVIEW OF MONUMENTS AND HISTORIOGRAPHY OF RESEARCH (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

The article tells about the major archaeological research on the monuments of the Chyhyryn region throughout the second half of the 20th century. It summarizes the materials of archaeological expeditions that worked in the area and characterizes the contributions of individual archaeologists to the study of Chyhyryn's past, including foreign researchers and specialists of various fields.

Key words: *archaeological discoveries, archaeological research, monuments, researchers, Chyhyryn region.*